

שימור ושכחה

שמואל גרואג

[H]

בשנים האחרונות הולכת ומתחזקת בישראל תודעת השימור של אתרי מורשת בניה (built heritage sites); תהליך זה מעמיק ומחזק את תפקידו של השימור ככלי חברתי וכפרקטיקה תרבותית של זיכרון. כמה מן הדיונים הציבוריים הסוערים ביותר מתרחשים סביב נושא השימור והזיכרון - דיונים הנוגעים לא רק לאתיקה של האדריכלות אלא גם להגדרת התרבותיות של מהות הישראליות. הדיון בשינויים המוצעים בהיכל התרבות* בתל אביב או בייצוג הישראלי בביאנלה האחרונה לאדריכלות בוונציה,¹ בתצוגה שעסקה בטיפולוגיה של אדריכלות של הנצחה - לו כל אלה נגעו רק בשינוי במעטפות המבנה של היכל התרבות או באפקטים החלליים של מבני הזיכרון, לא היו דיונים אלה מעוררים כל כך הרבה מעורבות רגשית. הדיון הסוער בעצם נסוב על "מעטפת הישראליות": מהי ההגדרה החללית שמייצגת כיום את התפיסה הישראלית בנושא שימור הנצחה וזיכרון. מהו מקומו של הזיכרון בתרבות האדריכלית ומהו מקומם של מבנים בזיכרון הקולקטיבי הישראלי. השימור ככלי חברתי הוא תוצר של משא ומתן חברתי המכריע מה מיוצג ומה מודחק; מה יש לזכור ומה יש לשכוח; מה לשמור ומה להרוס; איזה נרטיב יוצג ואיזה יושחק.

כזרם באדריכלות, שימור המורשת הבנויה נבע בבסיסו כריאקציה לתנועה המודרנית שהכריזה על החרבת העולם הישן והכניסה את שאריות העולם הישן למוזיאונים או לפארקים. דוגמה לכך ניתן לראות במודל של פריס האוטופית של לה קורבוזייה, אשר הציע להרוס את העיר הישנה ולבנות תחתיה עיר של מבנים גבוהים ופארקים המשלבים בתוכם שאריות של העיר הישנה - כמעין מזכרת.²

געגוע ונוסטלגיה הם תמיד הכוח המניע מאחורי מגמות שימור; כוח זה מאפשר לשימור להגיע לפעמים להישגים ותוצאות ממשיות ולעיתים אפילו בניגוד לאינטרסים כלכליים ישירים. אתרי זיכרון - שניתן להגדירם גם כאתרי שימור - הם פעמים רבות מחוזות של נוסטלגיה שבהם הגעגוע, המתורגם למבנים או מתחמי שימור, הופך למנוף כלכלי תיירותי. דווקא כיום, בתקופה שבה התרבות הצרכנית הגלובלית דוחפת לגיבוש טעם אחיד, נוצרת תגובה מקומית לגישת הכפר הגלובלי, הרואה בשימור כלי לגיבוש זהות וייחוד קהילתי. האדריכלות המודרנית, זו המזוהה כיום עם העיר הלבנה בתל אביב, כמו גם פרויקטים לאומיים שעברו מן העולם כמו השיכון הציבורי, הקיבוץ והמושב, כל אחד מאלה הוא נוף־געגוע עבור חלק מהציבור הישראלי, מראות המזכירים לו ימים וערכים אחרים, הנצבעים בדיעבד בוורוד נוסטלגי. מכאן לא רחוק היום שבו תישמענה הקריאות לשמר את מבני הקיבוץ והמושב ואת הבלוקים האופייניים לשנות ה־50 וה־60.

הדיון הציבורי סביב היכל התרבות זכה להצלחה בעצירת הפרויקט בעקבות ההדגשה הנוסטלגית והלגיטימציה התרבותית של התביעה לשמר לא רק את הסגנון

¹ על הביתן הישראלי בביאנלה לאדריכלות בוונציה 2006, ראו: <http://www.labiennale-israeli-pavilion.org/html/Exhibition.html>
² Thordis Arrhenius, *The Fragile Moment, On Conservation and Modernity*, Doctoral Dissertation (Stockholm: School of Architecture KTH, 2003).

How long does it take to destroy a house?
 זאת כמה זמן נמשך הרס בית?
 Michael Vexler / זקלר / זקלר

³ ראו: אלונה ניצן שיפטן, "בתים מולבנים", **תיאוריה וביקורת** 16 (אביב), 2000, עמ' 227-233; שרון רוטברד, **עיר לבנה, עיר שחורה** (תל-אביב: בבל, 2005), עמ' 78-88.

⁴ Sigmund Freud, "Repression" (SE 14, 1915).

הבינלאומי והמשמעות החברתית שהמבנה ייצג, אלא גם את רוח התקופה שבה נבנה היכל התרבות, את אוירת ההתלהבות והתמימות ואת המחויבות הציבורית שהייתה למתכנני הבניין. גורם נוסף שבזכותו שימור המורשת הבנויה זוכה לפופולריות רבה דווקא בתל אביב הוא התחושה הציבורית (הלא מדויקת) כי לתל אביב - כעיר שנולדה מן החולות - אין חלק בהיסטוריה ובקונפליקט הישראלי-פלסטיני.³

ההשכחה המובנית של המורשת הפלסטית של תל אביב* נטועה היטב במערכת הערכים ההגמונית בישראל, זו הרואה בזכרון הנכבה** זיכרון מאיים שאיננו

* הערת מערכת: ראו גם מאמרה של נורמה מוסי סומייל מול הבית

שלנו, ע' 81 בניליון זה.

** הערת מערכת: הנכבה, "האסון" או "המכה" בערבית היא אסון

החרכת הישורים הפלסטינים ונירוש תושביהם ב'1948.

רלבנטי לציבור היהודי בארץ. שכחה זו, כמו גם ההתעלמות מהמורשת הפלסטית הבנויה ומזכרון הנכבה כגורמים מכוננים בתרבות הזיכרון הישראלית, מאפיינת גם את התצוגה הישראלית בביאנלה האחרונה לאדריכלות, תצוגה שעסקה בייצוג זכרון המלחמות והשוואה במבני הנצחה. ההתעלמות וההכחשה של הקשר בין ייצוג הזיכרון הישראלי לחוסר הייצוג של השרגדיה הפלסטית הכרוכה בו, משכה אל התערוכה ביקורת פנימית ובינלאומית שקראה אפילו להחרמתה. ההתעלמות ממקומה של הנכבה בייצוג הזיכרון הישראלי והדגשת הקשר בין זכרון המלחמות וזכרון השואה, מדגימות את המבנה הקונצנזואלי והפורמלי של הזיכרון הקולקטיבי הישראלי, זה המוכתב על ידי ההגמוניה היהודית. את התגובות שהתעלמות זו גרמה ניתן לראות כמופע נוסף של התופעה התרבותית המכונה "חזרתו של המודחק"⁴ - זו של המורשת הפלסטית, השבה ומופיעה ומעוררת חרדה - תוצאתו ההכרחית של תהליך הדחקה שכשל. למשמעות התכנונית ולהשלכות השונות הכרוכות בהכחשת מורשתה הפיזית והתרבותית של תקופה היסטורית כה ארוכה שקדמה לתקופתנו נודע כוח הרסני בהשפעתו על יחסו של הציבור הישראלי לנוף ולארץ.

חוסר ההבנה של תפיסת רצף הזמן והעקבות שדורות ותרבויות קודמות השאירו בארץ מביא איתו זלזול מובנה לערכי נוף ומורשת גם כשאלה נוגעים להיסטוריה הקרובה. למרות הנסיגות לאלף את הנוף הכפרי והעירוני ולטעת יערות על שרידי כפרים או לכפות בנייה מודרנית חדשה על הערים הפלסטיות ההרוסות, תמיד נותרים שם חורים, פצעים פתוחים וכישלונות תכנוניים, המשאירים בורות של זיכרון החוזר ועולה מן המודחק באתרים אלה. הערים התחתיות בחיפה ובטבריה או ביפו, לוד ורמלה ממחישות את הניסיון והכישלון למחוק לחלוטין את המורשת הפלסטית הבנויה מתוך ניסיון להמציא את הנוף הישראלי מחדש. את הכישלון האורבני של העיר התחתית בחיפה יש לקרוא לא רק כתכנון לקוי או חסר כישרון, אלא גם כעדות לניסיון כושל לשנות רקמה עירונית ישנה ואורגנית של עיר רבת-תרבותית לתכנון מודרני חד-תרבותי. שרידי הרקמה הישנה, המבצבצים בין הבניינים, מעידים על כך ששינוי דרסטי זה הוא בלתי אפשרי. אתרי המורשת הפלסטית הבנויה ובמיוחד אלה ההרוסים והמחוקים חוזרים ועולים בדיון הציבורי אף שניתן להגדירם כאתרים של שימור הריק. הריקנות הפיזית משקפת לא רק את הקהילה שאיננה, אלא גם את הניסיון להעלים ולמחוק מבחינה תרבותית את זכרון הנוכחות הפלסטית. אך דווקא ניסיון ההשתקה הפיזי והמילולי מעיד על כך שה"נכבה" היא טראומה גם עבור הקולקטיב היהודי.

ריפוי לתהליך זה יכול להתרחש דווקא באמצעות הכלים שאותם מעניק תחום השימור כאמצעי מנוגד לתרבות השיכחה. למורשת הפלסטית בארץ ישנם אתרים שניתן להגדירם תחת הכותרת של אתרי זיכרון ושימור: אלה הם 418 הכפרים הפלסטינים שנהרסו לאחר מלחמת השחרור, שחלקם כוסה ביערות הקן הקיימת לישראל, חלקם

Maurice Halbwachs, *The*⁵
Collective Memory (New York:
Harper Colophon, 1980).

⁶ בנדיקט אנדרסון, *קהילות מדומיינות*,
תרגום: דן דאור [תל אביב: האוניברסיטה
הפתוחה, 2000].

Sigmund Freud, "Civilization"⁷
and its Discontent" (SE 21, 1930).

Yael Zrubavel, *Recovered*⁸
*Roots: Collective Memory and
the Making of Israeli National
Tradition* (Chicago: University of
Chicago, 1995).

Michel Foucault, *Discipline and*⁹
Punish: The Birth of The Prison
(London: Penguin, 1979).

נהרס כליל ומיעוטם נשמר. אתרים אלו הם מוקדי זיכרון לא רק לקהילות של פליטים
פלסטינים בגולה אלא גם עבור הציבור הערבי בארץ, אשר כחמישית ממנו מוצאה
מכפרים אלה. באתרים הללו, כמו בערים המערבות, צץ ועולה הזיכרון הפלסטיני מבין
שיחי הצבר המשתחלים בין האורנים או מתוך שרידי טרסות ומבנים.

באתרים אלה, תחום השימור ככלי תרבותי וחברתי יכול להירתם לשינוי השיח
וההבניה של הזיכרון הקולקטיבי. האתר הפיזי יכול לספר ולשלב נרטיבים שונים
המערומים זה על גבי זה. האתר הפיזי הוא כלי מרכזי בהבניית הזיכרון הקולקטיבי,
בשל יציבותו המאפשרת את היכולת לגבש סביבו טקסים וסמלים המשמשים כיסוד
חברתי מלכד ומגבש.⁵ אתרים ארכיאולוגיים, מונומנטים היסטוריים ומוזיאונים ריכזו
סביבם את הבניית המורשת הלאומית של הקהילה המדומיינת החדשה⁶ ובכוחם גם
להיות כלי מפתח בהבניית של קהילה רב־תרבותית חדשה.

כשם שניתן לזהות באתר ארכיאולוגי את המרכיבים השונים של תרבויות
ותקופות מבלי להעניק להם משמעות ערכית, כך ניתן להבנות את הזיכרון הקולקטיבי
הרב־שכבתי. זיגמונד פרויד, כחובב ארכיאולוגיה נלהב, השווה ב"תרבות בלא נחת"⁷
את חיי הנפש עם היכולת להבניה מטפורית של אתר כמו הפורום הרומאי ויכולתו של
חובב הארכיאולוגיה לרמיין בו־בזמן את שחזור הארמונות ומבני הציבור גם כשאלה
מרבדים אחד מעל השני. שחזורו האדריכלי המדומיין של ארמונו המוזהב של נירון
אינו סותר את הזיכרון של הקולוסיאום, אף ששניהם נבנו באותו אתר ממש.

תופעה דומה של רב־שכבתיות ניתן לזהות בכל המקומות הקדושים בארץ
ובעולם: קדושת האתר נשמרת לאורך ההיסטוריה ורק המעטפת והכותרת משתנות.
אתר המסגדים בעיר העתיקה בירושלים נבנה מעל אתר פולחן אלילי שאת מקומו תפסו
בית המקדש, הכנסיות והמסגדים הנוכחיים, ורצף דומה ניתן גם לראות גם כיום בגליל,
בניכוסם של "מקאמים", קברי שייח' מוסלמיים, והפיכתם לאתרי צדיקים יהודים.

עם פיתוח התנועות הלאומיות התחזק תפקידם של אתרי זיכרון כחלק מההבניה
של הקהילות הלאומיות, תמיד תוך קשירת התנועה הלאומית החדשה למיתוסים
הישנים ויצירת מערכת מיתוסים חדשה אך בעלת נרטיב מכונן אחד. בהקשר הישראלי,
העלייה לרגל לאתרים כמו חצר תל־חי, פסגת המצדה או הכותל המערבי, שימשה
ומשמשת עד היום ככלי חברתי לחיזוק הזהות הלאומית המתחדשת והמדומיינת.⁸
השימוש בתנ"ך ובארכיאולוגיה הבנה שיח בקרב הקולקטיב היהודי הישראלי, שבו
כל אתר זיכרון ושימור נבחן קודם כול בהתאמתו לנרטיב הציוני הבסיסי של הרצף
ההיסטורי המדלג היישר מתקופת בית שני והפסקת הריבונות הישראלית אל מפעל
ההתיישבות הציוני המחדש קשר זה. הבנייתו של שיח זה כ"שיח האמת", המובן
מאליו בעיני הנמצאים בתוכו והממושמים על ידו, מייצרת ומשמעת את הקולקטיב
שבתוכו הוא פועל ובו בזמן מצמיחה מתוכו, כפי שמזכיר לנו פוקו, את ההתנגדות
לו עצמו.⁹ כזה הוא גם שיח השימור בארץ, המובנה על פי מספר נרטיבים מכוננים
ופועל לאורם. הראשון הוא הנרטיב התנ"כי, השני הוא נרטיב ההתיישבות והשלישי,
המתעורר כיום, נוגע לנרטיב של המודרנה בראשית ימי המדינה.

הנרטיב התנ"כי מגייס לצדו את הארכיאולוגיה ואת שימור הנוף הקדום והוא זה
המניע גופי שימור שונים כרשות העתיקות וגופים "ירוקים" כמו החברה להגנת הטבע
והקרן הקיימת לישראל. נרטיב ההתיישבות הוא זה אשר הביא להקמתה של המועצה
לשימור אתרים שנוסדה לאחר הריסתה של הגימנסיה העברית בתל אביב ופועלת
להנצחתם של אתרי התיישבות המציינים את ראשית ההתיישבות הציונית בארץ. הגל

Meron Benvenisti, *Sacred*¹⁰
Landscapes, The Buried History
of The Holy Land Since 1948
(Berkeley: University of California
Press, 2000).

השלישי הנוכחי, של נרטיב המודרנה, נוגע לרצון לשמר את המודרניזם ואת הניסיונות החברתיים שליוו אותו, כמו הקיבוץ, המושב והבנייה בסגנון הבינלאומי.

התרבות האדריכלית הקיימת גם באתרי השימור הנוכחיים וגם במבני הזיכרון העוסקים בהנצחת המלחמות והשוואה, מגלמת בתוכה גם את תרבות ההשכחה. הקולקטיב הציוני בנה את זהותו על הכחשה, תוך הבניה של נרטיב שבו מורשת תרבותית של תקופה ואוכלוסייה שלמה בארץ נמחקה ו"עוברתה". לא רק הכפרים הפלסטיניים נמחקו בפועל אלא גם כל סביבתם הפיזית: הוואדיות, ההרים והבארות עברו תהליך "עברות", שנועד ליצור את אותו רצף דמיוני בין תקופת התניך להתיישבות החדשה בארץ.¹⁰

תרופה מתקנת לקריאה חד־מדית זו של הנוף אמורה לצמוח מתוך יכולתם של המתבונן, המתכנן ובעיקר של אנשי השימור לפתח קריאה רב־שכבתית של אתרי שימור וזיכרון ללא כניעה לתפיסה ההגמונית. מתוך נקודות השכחה הקיימות ניתן להצמיח שיח חדש אשר יכבד את כל הנרטיבים הקיימים וייתן את המקום הראוי לכל שכבות ההיסטוריה המקומית, למן התקופה הקדומה ועד לשימור המורשת המודרנית. רצף זה יכלול בתוכו גם את הנרטיב הפלסטיני של הנכבה, את המורשת התרבותית הפלסטינית הבנויה ואת שרידיה הבנויים וההרוסים. את הטיפוח והשימור של זיכרון זה והוצאתו מתחום המוכחש והמודחק ניתן להגדיר כהבניה מדומינת חדשה של מעטפת הישראליות, מעטפת לוקלית המכילה את סך החלקים הרב־שכבתיים המרכיבים אותה, ואינה מתכחשת להם.

[Memory Domain]

On Conservation and Forgetting

Shmuel Groag

The article considers the present uses of practices of conservation and memorialization in Israel's built environment, based on the view that, to date, the field of conservation has been exploited in Israel as a social and cultural instrument for inculcating a nationalist discourse, which relies on one homogeneous narrative for reading the built cultural landscape. As opposed to the present cultural process which denies the Palestinian heritage of the built environment, the author suggests creating a place for this heritage, which punctuates the landscape as a series of glaring wounds, by recognizing the sites of the destroyed villages and the "mixed cities" as sites of heritage and memory. The article addresses the role of conservation as one of the possible cornerstones of a multi-layered culture of conservation and memory. Such a culture, which does not succumb to a hegemonic outlook, could engender a new discourse emerging from the existing points of amnesia, but which would respect all the existing narratives, granting each stratum of local history its proper place. This continuum would include within it the Palestinian narrative of the Nakba, and the Palestinian architectural heritage, as well as its standing and ruined remains. This kind of cultivation and preservation of memory, and its removal from the zones of denial and repression can be described as the renewed imaginary construction of the envelope of Israeli-ness, a local architectural envelope that includes and does not deny the multi-layered components of which it is formed.